

Мультикультуралізм: теоретичні і практичні аспекти

Світлана Дрожжина,
кандидат філософських наук,
завідуюча кафедрою правових дисциплін
Донецького національного університету економіки і торгівлі
ім. М. Туган-Барановського

У статті розглядаються теоретичні і практичні аспекти сучасного мультикультуралізму як одного з чинників демократизації суспільства.

Проблема культурної багатоманітності часто породжує непрості виклики. Важливість цієї проблеми засвідчує і звіт Програми розвитку ООН (PNUD), у якому зазначається, що близько мільярда осіб (кожен сьомий житель Землі) належать до групи, яка в тій чи іншій формі стає жертвою за етнічною, расовою, релігійною чи, ширше, за „культурною” ознакою [1].

Одним із шляхів подолання напруги в полікультурних країнах та варіантів активізації процесу демократизації чимало філософів, політологів, правознавців вважають мультикультуралізм, який „розуміється не тільки як терпимість стосовно культурного розмаїття, але і як вимога законодавчого визнання прав расових, релігійних і культурних груп” [2].

Поняття „мультикультуралізму”, історія його виникнення та еволюції, його позитивні і негативні прояви в сучасних полікультурних, фрагментованих суспільствах розглядаються в чималій кількості наукових досліджень. Особливу увагу цій тематиці приділяють такі вчені, як О. Антонюк [3], О. Биков [4], В. Вардеккер [5], Е. Бомешко [6], С. Бондарук [7], І. Воронов [8], В. Котигоренко [9], В. Малахов [10 – 12], А. Перотті [13], М. Рагозін [14], С. Саржан [15]. Дослідження виконуються переважно за такими напрямками, як етнічні та мовні проблеми (О. Антонюк, О. Биков, В. Вардеккер, Е. Бомешко, С. Бондарук, І. Воронов, В. Котигоренко, С. Саржан), роль мультикультуралізму в освітньо-виховній діяльності (А. Перотті, М. Рагозін). Чи не найширший дослідницький спектр мультикультуралізму (крізь призму соціальної філософії) представлено в працях В. Малахова. Вчений розглядає можливість втілення політики мультикультуралізму в сучасному російському суспільстві,

позитивні і негативні риси такої політики в Росії. Р. де Кодіак у загальному вигляді розглядає багатозначність терміну „мультикультуралізм”, але його дослідження ґрунтуються на матеріалах лише Франції, а це не дає повної уяви про позитивні і негативні риси мультикультуралізму в країнах Східної Європи та СНД [1].

Мета автора пропонованої статті: розглянути мультикультуралізм як теорію, практику і політику полікультурного суспільства, його типи, базові принципи, роль ідентичності у розбудові практичної політики мультикультуралізму та форми практичної політики, що враховують культурне розмаїття суспільства. Об’єкт дослідження – теоретичні засади і практична політика мультикультуралізму.

Теоретичні аспекти мультикультуралізму

Термін „мультикультуралізм” з’явився в науковому обігу наприкінці 1980-х років. Він означав поважливе ставлення більшості населення до меншин, однаковий статус різних культурних традицій, право індивіда на вибір своєї ідентичності.

В мультикультурному суспільстві людина зберігає свою ідентичність попри впливи інших культур. Аналіз основних соціально значущих компонентів культури (пізнавальних, нормативно-ціннісних, оціночних, поведінкових тощо) свідчить, що кожен індивід може належати до кількох культур, що представники меншин можуть повноцінно інтегруватися в суспільство, зберігаючи хоча б частково сукупність власних етнокультурних, психічних, ціннісних та інших специфічних національно зумовлених ознак.

Мультикультуралізм означає співіснування в єдиному політичному суспільстві кількох помітних культурних груп, які бажають і, в принципі, здатні відтворювати свою специфічну ідентичність. Таке визначення є дескриптивним, або описовим. У дескриптивному розумінні більшість сучасних країн мультикультурні.

Наявність етнокультурної і мовної розмаїтості ще не може бути підставою для визнання суспільства мультикультурним в цілому. Для цього необхідно, щоби поряд з дескриптивними ознаками мультикультуралізму були ще й нормативні. Нормативний аспект полягає у піклуванні держави про права, гідність і добробут усіх її громадян незалежно від їх етнічного, расового походження, віросповідання, мови тощо. Згідно з нормативним підходом, для сучасних суспільств докладання зусиль для сприяння матеріальному й духовному розквіту різних культурних груп, а також поваги до їх ідентичності є виправданим і необхідним.

Отже мультикультуралізм – це стан, процеси, погляди, політика культурно неоднорідного суспільства, орієнтовані на свободу вираження культурного досвіду, визнання культурного розмаїття; культурний, політичний, ідеологічний, релігійний плюралізм, визнання прав меншин як

на суспільному, так і на державному рівні [16, с. 94].

Н. Кирабаєв характеризує мультикультуралізм як „теорію, практику і політику неконфліктного співіснування в одному життєвому просторі багатьох різнорідних культурних груп” [17, с. 20]. Вчений вважає, що мультикультуралізм утверджує повагу до розбіжностей, але при цьому не відмовляється від пошуку універсальності. На думку О. Павлової, розвиток Європейського Союзу – яскравий приклад орієнтації саме на мультикультуралізм, а не на розбудову загальної культурної ідентичності. Адже ані держави-члени, ані окремі регіони не демонструють явної готовності до єдиної ідентичності, до повної втрати самобутності [18].

І тут постає цілком доречне запитання: якщо акцентувати увагу на розбіжностях, то як же зберегти цільність, єдність полікультурного, фрагментованого суспільства? Теоретично тільки загальна національна (в політичному розумінні) ідея може зцементувати таке суспільство. Там, де громадянське суспільство не бажає об'єднуватися навколо такої ідеї, держава може втручатися в цей процес. Але таке втручання має бути настільки делікатним, науково, філософськи обґрунтованим, щоб не підірвати стихійно сформовані в громадянському суспільстві об'єднання, спроможні стати осередками єднання [19, с. 136]. Мультикультуралізм, заснований на загальнолюдських цінностях, на принципах рівноправного співіснування різних форм культурного життя, в тому числі й субкультурних форм, може стати для полікультурного, фрагментованого суспільства такою об'єднувачою ідеологією.

Вчені, які не сприймають мультикультуралізм як філософську концепцію і не визнають його чинником об'єднання суспільства та засобом демократизації, висувають тезу, що жодне суспільство нині не є мультикультурним у повному розумінні цього слова. Але ж ми не можемо назвати й жодного демократичного суспільства, яке б повністю відповідало всім принципам і вимогам демократії як філософського дискурсу. Отже мультикультуралізм як ідею, що об'єднує полікультурне суспільство, демократизує його в силу того, що він (мультикультуралізм) ґрунтується на загальнолюдських цінностях, можна сприймати як теоретичну модель, до якої може прагнути поліетнічне, поліконфесійне, багатомовне суспільство.

Найактивніше заперечують мультикультуралізм як теорію і практику держави іммігрантські, в якій іммігранти можуть поглинути титульну націю. В. Кімліка розрізняє два основні різновиди культурного розмаїття. По-перше, це наслідок інтеграції, розширення кордонів держави, приєднання до неї культур раніше автономних, прив'язаних до певної території. Такі культури, інтегруючись, прагнуть зберегти себе у вигляді окремих спільнот, вимагають автономії, забезпечення свого існування паралельно із суспільною більшістю. По-друге, культурне розмаїття може бути результатом імміграції. Як правило, групи іммігрантів орієнтуються на інтеграцію в суспільство, до якого вони прибули. Проте останнім часом

їх адаптація все більше ускладнюється протистоянням зі стороною, яка їх приймає [цит. за: 1].

Відтак мультикультуралізм можна розглядати не тільки як концепцію, практику і політику іммігрантських країн, а й усіх сучасних полікультурних держав світу, який глобалізується, адже меншини (етнічні, мовні, релігійні, політичні тощо), як іммігрантські, так і корінні, висувають нові вимоги, в основі яких лежить бажання „визнання”; більшість таких груп не бажає перебувати під захистом ліберального суспільства, а жадає визнання їх повноправними членами такого суспільства.

Такі теоретики мультикультуралізму, як В. Кімліка, Ф. Фукуяма, В. Малахов, вважають, що теоретично забезпечити такі можливості меншинам при мультикультуралізмі реально, якщо дотримуватися двох правил: одна група не може домінувати над іншою, не можна дозволяти групі принижувати членів своєї ж групи. Тобто необхідно дотримуватися принципу свободи як між групами, так і в самих групах (адже повсякденні практики і/або системи цінностей деяких меншин входять у суперечність з демократичними принципами і загальнолюдськими цінностями).

Яку б модель мультикультуралізму не обрала країна, базовим принципом цієї моделі на практиці, у державній політиці є принцип культурної свободи, тобто надання індивідам права жити згідно з власним вибором, маючи реальну можливість оцінювати й інші варіанти. „У соціологічному плані цей концепт відбиває специфіку суспільства новітнього часу: рефлексивність і прагнення до особистісної автономії” [1]. Про таку свободу можна говорити лише тоді, коли особа сама приймає рішення, незважаючи на свою етнічну приналежність, мову колиски, релігію, до якої належить за волею батьків, тощо. У філософському плані йдеться не про примирення культурних особливостей із загальнолюдськими цінностями, а про доповнення реєстру прав людини, про зближення концепту свободи індивіда з ідеєю прав людини і прав колективу.

Політичні практики мультикультуралізму

Політичні практики мультикультуралізму пов'язані з ідентичністю. Погляди вчених щодо цієї проблеми можна узагальнити так: ідентичність – це самосвідомість індивіда чи групи, продукт розуміння того, що „Я” маю певні якості, які відрізняють мене від „Вас”, а також „Нас” від „Них”.

Сучасна криза ідентичності набуває різних форм, по-різному проявляється і викликає різні наслідки. С. Хантінгтон [20, с. 37] називає такі причини кризи: глобальна економіка, стрибок у розвитку транспорту і комунікаційних технологій, міграція населення, поширення демократичних цінностей, закінчення „холодної війни”, крах комуністичного режиму в СРСР. Що стосується України та інших країн, що входили до складу Радянського Союзу, то до загальних причин можна додати й такі: розпад СРСР на окремі держави після десятиріч формування нової суспільної генерації – „радянського народу”, проблема входження України до

Світлана Дрожжина

Євросоюзу, розмежування України на окремі регіони. До речі, остання обставина різко проявилася в процесі формування сучасної ідентичності в полікультурній Україні.

В багатьох державах фрагментація набула крайніх форм субнаціональних рухів за політичне визнання, автономізацію і незалежність. Згадаймо рухи, що виступають від імені франко-канадців, шотландців, фламандців, каталонців, басків, ломбардів, корсиканців, курдів, косоварів, берберів, чеченців, палестинців, абхазів, тамилів тощо [20, с. 37].

Розглядаючи практику мультикультуралізму крізь призму ідентичності, необхідно згадати й про три „ідентифікаційні хвилі”, описані Р. де Кодіаком [1]. Він вважає, що після Другої світової війни були три періоди, коли різні групи вимагали визнання їх культурних особливостей. Перший період („етнічне відродження”) тривав з кінця 1950-х років до кінця 1970-х і осмислювався в термінах деколонізації. Ця хвиля охопила Канаду (Квебек), США (рухи афроамериканців, індіанців, латинос), Західну Європу (рухи басків, каталонців, бретонців, шотландців, гелльців, фламандців), деякі країни Східної Європи (Югославія, Румунія, Польща) і частину СРСР. Друга „ідентифікаційна хвиля” сталася у 1980-і роки й охопила іммігрантське населення. Третя „хвиля” виникла у 1990-х – 2000-х роках. Її суть – проголошення, незважаючи на тенденції глобалізації, відмінностей та розмаїття, а також вимоги публічного визнання прав усіх меншин. Наслідки впливу цих хвиль на всі сторони суспільного життя сучасних держав проявилися в мультикультурній практиці.

Однією з країн-першопрохідців мультикультуралізму вважають Індію. Саме в її конституції (1950 р.) було зроблено спробу врахувати культурне розмаїття та внести в основний закон норми західної демократії. В Індії визнається мовне розмаїття через надання хінді статусу офіційної мови поряд з англійською, а також надання офіційності півтора десятку інших мов в окремих штатах. У школах викладання здійснюється трьома мовами: хінді, англійською та офіційною мовою штату. Визнається також поліконфесійність населення. Держава намагається дотримуватися навіть юридичного плюралізму [21, с. 98 - 125].

У Малайзії вже протягом тридцяти років практикується позитивна дискримінація. 1969 року уряд законодавчо встановив для малайців квоти у сфері комерційного ліцензування та володіння капіталом, передбачив для них спеціальні кредити й соціальну допомогу, аби економічно підняти до рівня „китайської меншини все населення”.

Мультикультуралізм в США сприйняли з ентузіазмом представники всіх меншин – вони зрозуміли його як культурний плюралізм. Але на початку 1990-х років США й Канада зустрілися з феноменом реактивного мультикультуралізму. Його носії – етнічні й культурні меншини. Якщо раніше їх члени прагнули злитися з більшістю, то тепер наполягають на своїй „інакшості”. Якщо до кінця 1970-х років іммігранти з Азії і Латинської Америки активно входили в процес асиміляції, то від середини 1980-х років

вони енергійно і навіть агресивно підкреслюють свою культурну несхожість з більшістю населення.

В США мультикультуралізм не став складовою державної політики. Соціальна інтеграція іммігрантів традиційно вважалась їх особистою справою. На фактичну поліетнічність сучасних США негативно реагує чимала частина громадськості, оскільки ця ідеологія явно суперечить „американській мрії”, найважливіший елемент якої – уявлення про єдину „американську націю”.

Уряд Канади 1971 року проголосив мультикультуралізм офіційною ідеологією. На відміну від США, в Канаді ніколи не була популярною ідея єдиної нації. Канада завжди була державою плюралістичною в етнічному та лінгвістичному розумінні. В основу мультикультуралізму тут закладено, перш за все, демографічні фактори. Цікаво, що нині 79 % канадців вважають мультикультуралізм необхідною умовою єдності держави, а 95 % вважають, що можна пишатись і тим, що ти канадець, і своїм етнічним походженням [10, с. 45]. Щоб клопотатися про надання громадянства, необхідно прожити на території Канади три роки без правопорушень, усно заявити про лояльність до конституції, продемонструвати знання з історії Канади (співбесіда носить досить формальний характер). Володіння мовою в перелік умов не входить (як і відмова від іншого громадянства). Але регіональні політики Квебеку використали в таких умовах права автономії для встановлення культурно-політичного панування франкофонів та мовної монополії. Відтак порушуються права англомовних жителів цієї провінції, що призвело, у свою чергу, до порушення прав франкомовних громадян за межами Квебеку.

Отже в Канаді мультикультурна політика відступила від принципу рівних можливостей. Крім того, надмірне піклування надається іммігрантам з Пакистану, Індії, Китаю з метою „відновлення історичної справедливості”. В результаті навіть іммігранти, які не зазнали жодних утисків, мають більші привілеї, ніж вихідці з Європи.

Дві п'ятих австралійського населення – іммігранти першого чи другого покоління. Щоб уникнути утворення етнічних анклавів, влада суворо стежила, щоб іммігранти селились серед „старих” австралійців. Найважливішим фактором інтеграції вважався інститут громадянства. Отримати громадянство (при обов'язковому володінні англійською мовою) можна було після п'ятирічного проживання в країні (пізніше – після трирічного, нині – після дворічного). Та все ж соціально-економічні фактори загострювали етнічні відмінності. Навіть іммігранти з високою кваліфікацією одержували низькооплачувані робочі місця, оселялися далеко від центру, що тільки збільшувало їх ізоляцію. Відтак настанова на асиміляцію не виправдала себе. У зв'язку з цим австралійська влада переорієнтувалась на політику мультикультуралізму (кінець 1970-х років), в основі якої було фольклористське розуміння етнічних меншин. У другій половині 1980-х років етноцентристська модель мультикультурної політики була змінена на громадянську. Мультикультуралізм почали формулювати, перш за все, у форматі реальної рівності громадян. На перший план виступили не підтримка етнічних меншин, а забезпечення

конституційних прав, причому пріоритет надавався соціальним правам. Чинниками мультикультурної політики стали культурна ідентичність, соціальна справедливість, економічна ефективність (етнічність, як і мовна та релігійна приналежність, не закріплюється за індивідами чи групами як невід'ємна властивість).

Швеція офіційно прийняла мультикультуралізм 1975 року, що проявилось у трьох законодавчо закріплених принципах: однаковий рівень життя для груп меншин та іншого населення країни; вільний вибір між етнічною ідентичністю і шведською культурною ідентичністю; партнерство, що означає забезпечення таких взаємовідносин у професійній сфері, які дозволили б кожній особі користуватися привілеями, які надає спільна робота [1].

Досвід держав, які дотримуються політики мультикультуралізму, свідчить, що позитивна дискримінація може скоротити нерівність між групами. В Малайзії співвідношення між середньодушовим доходом китайського і малайського населення скоротилося з 2,3 1970 року до 1,7 1990 року. В США частка адвокатів афроамериканського походження зросла з 1,2 % до 5,1 %, а лікарів – з 2 % до 5,6 %. В Індії надання робочих місць у сфері державної служби, доступу до вищої освіти та до місць у парламенті для членів зареєстрованих каст і племен дозволило їм долучитися до середнього класу [1].

Будь-яке соціальне явище, що спостерігається в різних країнах, суспільствах, цивілізаціях, має свою типологію. Хоча мультикультуралізм досить „молоде” соціальне явище, його типологія вже не тільки трактується, але й уточнюється. Тракткування типології, яку започаткував німецький соціолог Ф.-О. Радтке, знаходимо у В. Малахова [12].

1. „Моралістичний” тип. Його агенти – працівники соціальної сфери. Для цього типу характерне розуміння мультикультуралізму як ідеальної моделі співіснування різних етнічних та релігійних спільнот, кожна з яких є носієм окремої культури. Якщо внести корективи до розуміння співвідношення понять „етнос” і „культура”, то цей тип можна визнати прийнятним і для сучасного українського соціуму.

2. Постмодерністську форму мультикультуралістського дискурсу підтримують університетські інтелектуали і мас-медіа. Їхнє гасло: „Хай будуть відмінності, але без зміни існуючого порядку!” Відмінності, отже, визначаються на рівні кухні та фольклорних фестивалів.

3. „Фундаменталістську” форму мультикультуралізму репрезентують активісти етнічних меншин. Вони пропонують повністю порвати з нормами, що склалися в межах сучасної ліберальної демократії.

Типи мультикультуралізму важливо розглядати не тільки з теоретичної, а й практичної точки зору. Дослідники виокремлюють три форми практичної політики, що враховують культурне розмаїття суспільства: мультикультурна освіта, автономія, мультинація [1]. Кожна з них заслуговує на окремий розгляд. У цій статті уявляється можливим окреслити лише основне коло проблем кожної з цих форм.

Мультикультурна освіта, на нашу думку, має містити в собі три основні елементи: навчання, виховання та інформаційно-просвітнянську діяльність. Мультикультурне навчання має на меті дати суму знань, умінь, навичок, які висвітлюють полікультурність суспільства, в просторі якого живе індивід. Історія народів, етнополітика, міжкультурні комунікації, культурологія, етнічна психологія, мовознавство – ось далеко не повний перелік дисциплін, які мають бути у навчальних планах, програмах полікультурних спільнот.

У царині ж виховання особливо важливо виокремити виховання громадянськості, тобто сукупності інтелектуальних і нормативних позицій та відповідних зразків поведінки, головних цінностей і цілей, які є основою емоційного та інтелектуального ангажування індивідів, їх почуття ідентифікації та прийняття існуючої традиції, головних цінностей політико-культурної спільноти [22, с. 44].

Процес формування громадянськості, що дає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політично і юридично дієздатною і захищеною, – це процес виховання, покликаний формувати толерантну особистість, залучати її до громадського життя, визнаючи пріоритетами права, свободи і законні інтереси людини і спільноти. Основою такого виховання є прилучення особистості до системи загальнолюдських цінностей, ядром якої є Людина як найвище творіння Бога чи Природи, Людина як основний вектор суспільного розвитку. Найбільшою проблемою такої системи виховання є віднайдення золотого середина, співвідношення між правами людини, загальнолюдськими цінностями, з одного боку, та самобутністю, неповторністю, розмаїттям, з іншого боку. Досвід держав, що реалізують цінності та ідеологію мультикультуралізму, свідчить, що виховання загальногромадянської ідентичності сумісне з підтримкою культурного плюралізму. „Не маргіналізація етнічності й виключення її зі сфери публічного, а переоцінка й реорганізація прав меншин на демократичних засадах може посилити солідарність національної спільноти” [23].

Другою формою практичної політики, що враховує культурне розмаїття суспільства, є автономія, котра може розглядатися як політична, територіальна, адміністративна та персональна (культурна). Як і мультикультурна освіта, автономія як форма практичної політики заслуговує на окреме дослідження.

Культурна (культурно-національна) автономія, що становить для нас інтерес в межах цього дослідження, – це надання певній етнічній спільноті певної самостійності в питаннях організації освіти, інформаційних форм культурного життя (право створення національних шкіл, бібліотек, театрів тощо) [24, с. 328]. Культурна автономія будується на екстериторіальній основі. Вона поширюється на всіх представників певної національності. Така автономія реалізується через такі організаційні форми, як національні культурні центри, національні громадські ради, асоціації, земляцтва.

Світлана Дрожжина

Статус автономії необхідно встановлювати раніше, ніж загостряться відносини між більшістю населення країни і більшістю населення певного регіону. Коли домінуючими емоціями стають ненависть і фрустрація, то вже жодна автономія не зможе зняти напруги [1].

Ще однією формою практичної політики, що враховує культурне розмаїття суспільства, є мультинація, концепт якої розробляється з ХІХ століття. Головні її постулати: відокремлення нації від держави і перегляд права на самовизначення [1]. Перша ідея ґрунтується на принципах всебічного розвитку громадянського суспільства, правовій рівності індивідів, верховенстві права, суверенітеті нації, розподілі влади на три гілки тощо. У взаємовідносинах нації і держави перевага має належати інститутам громадянського суспільства; забороняється втручання держави у його справи; держава підконтрольна громадянському суспільству; законодавчо закріплюються права і свободи індивідів та механізми їх захисту [25, с. 39 - 40]. Друга ідея, що лежить в основі концепту мультинації, полягає в перегляді принципу самовизначення. Фактично його розуміють як право на відокремлення і створення нової національної держави. Однак сучасні реалії вносять корективи: цей принцип має на увазі не створення нової держави, а користування автономією в межах мультикультурної держави.

Висновки

1. Сучасні філософи, політологи, правознавці визначають мультикультуралізм як ідеологію, політику і соціальний дискурс, що визнає правомірність і цінність культурного плюралізму, значимість розмаїття культурних форм. Цементуючим фактором полікультурного, фрагментованого суспільства можуть стати тільки загальнолюдські цінності, дотримання прав людини в усіх сферах життя (в тому числі й захист прав національних, мовних, політичних, релігійних меншин), а отже процес неухильної демократизації суспільства. Саме мультикультуралізм, заснований на загальнолюдських цінностях, на принципах рівноправного співіснування різних форм культурного життя, в тому числі й субкультурних форм, може стати об'єднавчою ідеологією.

2. Мультикультуралізм можна розглядати не тільки як концепцію, практику і політику країн іммігрантських, а й усіх сучасних полікультурних країн світу, що глобалізується, адже меншини (етнічні, мовні, релігійні, політичні тощо), як іммігрантські, так і корінні, висувають нині вимоги, в основі яких є бажання „визнання”. Вчені розрізняють два основні різновиди культурного розмаїття: розмаїття як результат інтеграції внаслідок розширення кордонів, культур, раніше автономних і прив'язаних до однієї території, і розмаїття як результат імміграції.

3. Яку б модель мультикультуралізму не брала країна за основу, базовим принципом її на практиці, у державній політиці є принцип культурної свободи, тобто надання індивідам права жити згідно з власним вибором,

маючи реальну можливість оцінити й інші варіанти.

4. Існує кілька основних моделей мультикультуралізму (канадська, американська, німецька, австралійська тощо), певна його типологія („моралістичний”, постмодерністський, „фундаменталістський” типи), різні форми практичної політики, які враховують культурне розмаїття суспільства (мультикультурна освіта, автономія, мультинація).

Література:

1. **Ронан де Кодиак.** Мультикультуралізм / www.Immigranty.qxd
2. **Фукуяма Ф.** Ідентичність і міграція / www.n-europe.eu
3. **Антонюк О.** Історичні основи етнополітики України // Людина і політика. – 2003. – № 2. – С. 25 – 31.
4. **Биков О. М.** Конституційно-правовий статус національних меншин. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 354 с.
5. **Wardekker W. L.** Identity, plurality and education // Philosophy of education. – http://x.ed.uiuc.edu/EPS/PES-Yearbook/95_docs/wardekker.html (8p.)
6. **Бомешко Е.** Полиэтническое Приднестровье: проблемы образования в контексте единого образовательного пространства СНГ // Персонал. – К., 2003. – № 8. – С. 36 – 38.
7. **Бондарук С. О.** Досвід західних демократій та мультикультурний розвиток в Україні / Матеріали II міжнародної наукової конференції (Одеса, 24-26 травня 2002 р.) / Укладач Л. Марголіна; Канад.-укр. проект „Демократична освіта”, М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Одеська національна юридична академія. – К.: Ай Бі, 2003. – 729 с.
8. **Воронов І.** Етнічні меншини у вимірах демократії // Політика і час. – 2002. – № 10. – С. 50 – 60
9. **Котигоренко В.** Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959 - 2001 рр.: (За матеріалами переписів) // Людина і політика. – 2003. – № 2. – С. 12 – 24.
10. **Малахов В.** „Скромное обаяние расизма” и другие статьи. – М.: Модест Колеров и „Дом интеллектуальной книги”, 2001. – 176 с
11. **Малахов В.** Зачем России мультикультуралізм // <http://www.management.edu.ru>
12. **Малахов В.** Культурный плюрализм versus мультикультуралізм // <http://www.management.edu.ru>
13. **Перотті Антоніо.** Виступ на захист полікультурності. – Львів: Кальварія. – 2001. – 128 с.
14. **Рагозин Н. П.** Принцип интеркультурности в преподавании прав человека: некоторые проблемы преподавания // Книга о предрассудках / Пер. с англ. – Донецк, 1997.
15. **Саржан С. Е.** Національні меншини в суспільно-політичному житті

України // Вісник ДонДУЕТ. Сер. Гуманітарні науки. – 2001. – № 3. – С. 86–92.

16. **Дрожжина С. В.** Культурна політика сучасної полікультурної України: соціально-філософський та правовий аспекти: Монографія. – Донецьк: ДонДУЕТ, 2005. – 196 с.

17. **Кирабаев Н. С.** Культурная идентичность, плюрализм и глобализация в современном философском дискурсе // Культурная идентичность и глобализация. Доклады и выступления. 5-ый международный философский симпозиум „Диалог цивилизаций: Восток – Запад”. – М.: Изд-во РУДН, 2002.

18. **Павлова Е. Б.** Идеи мультикультурализма в формировании идеологии глобализирующегося общества. Теоретические аспекты // www.sir.edu

19. **Фукуяма Ф.** Доверие // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999.

20. **Хантингтон С.** Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности. – М. ООО „Издательство АСТ”: ООО „Транзиткнига”, 2004. – 635 с.

21. **Сейла Бенхабиб.** Притязания культуры. Равенство и разнообразие в глобальную эру // Пер. с англ.; под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Логос, 2005. – 350 с.

22. **Рагозін М. П.** Демократія від А до Я: Словник-довідник. – Донецьк: Видавництво „Донбас”, 2002. – 203 с.

23. **Низамова Л. Р.** Идеология и политика мультикультурализма: потенциал, особенности, значение для России / www.kazanfed.ru

24. Большой юридический словарь / Под ред. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорькина, В. Е. Крутских. – М.: ИНФРА-М, 1999. – 790 с.

25. **Дрожжина С. В.** 50 конспектов уроков по Программе Министерства образования и науки Украины. – Донецк: Центр подготовки абитуриентов, 2001. – 328 с.